

12. Список європейських країн за Індексом розвитку людського потенціалу. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_європейських_країн_за_Індексом_розвитку_людського_потенціалу (дата звернення: 04.02.2018).

13. Туринський процес 2016. Україна. Регіональний рівень. Резюме регіональних звітів. Проект Європейського Фонду Освіти "Туринський процес 2016. Україна. Регіональний рівень" / Міністерство освіти і науки України, Європейський Фонд Освіти. – К. : "Бік принт", 2016.

References

1. Derzhavnyy standart profesiyno-tekhnichnoyi osvity: postanova Kab. Ministriv Ukrayiny vid 17.09.2002. № 1135. Ofitsiyyny visnyk Ukrayiny. 2002. – № 34. – St. 1575.

2. Metodolohichni polozhennya onovlenoyi versiyi systemy natsionalnykh rakhunkiv 2008 roku: zatv. nakazom Derzhavnoyi sluzhby statystyky Ukrayiny vid 17.12.2013. – № 398. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/metod_polog/metod_doc/2013/398/398_2013.htm (data zvernennya: 04.02.2018).

3. Oriyentovni kryteriyy otsynuyvannya diyal'nosti profesiyno-tekhnichnykh navchal'nykh zakladiv: zatv. nakazom M-va osvity i nauky Ukrayiny vid 17.06.2013. – № 772. URL: <http://osvita.ua/legislation/other/36251/> (data zvernennya: 04.02.2018).

4. Pro derzhavni sotsialni standarty ta derzhavni sotsialni harantiyi: Zakon Ukrayiny vid 05.10.2000. – № 2017-III. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2000. – № 48. – St.409.

5. Pro zatverdzhennya Derzhavnogo pereliku profesiy z pidhotovky kvalifikovanykh robotnykiv u profesiyno-tekhnichnykh navchalnykh zakladakh:

postanova Kab. Ministriv Ukrayiny vid 11.09. 2017. – № 1117. Ofitsiyyny visnyk Ukrayiny. 2007. – № 70. St. 2656.

6. Pro zatverdzhennya Natsionalnoyi ramky kvalifikatsiy: postanova Kab. Ministriv Ukrayiny vid 23.11.2011. – № 1341. Ofitsiyyny visnyk Ukrayiny. 2011. – № 101. – St. 3700.

7. Pro osvitu: Zakon Ukrayiny vid 05.09.2017 № 2145-VIII. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2017. – № 38-39. – St.380.

8. Pro profesiyno-tekhnichnu osvitu: Zakon Ukrayiny vid 10.02.1998 № 103/98-VR. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 1998. – № 32. – St. 215.

9. Pro standartyzatsiyu: Zakon Ukrayiny vid 05.06.2014 № 1315-VII. Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2014. – № 31. – St. 1058.

10. Proekt Zakonu pro profesiynu osvitu v Ukrayini vid 22.09.2016r. – № 5160. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60075 (data zvernennya: 04.02.2018).

11. Systema natsional'nykh schetov 2008. URL: <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf> (data zvernennya: 04.02.2018).

12. Spysok yevropeyskykh krayin za Indeksom rozvytku lyudskoho potentsialu. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Spysok_yevropeyskykh_krayin_za_Indeksom_rozvytku_lyudskoho_potentsialu (data zvernennya: 04.02.2018).

13. Turynskyy protses 2016. Ukrayina. Rehionalnyy riven. Rezyume rehional'nykh zvitiv. Proekt Yevropeyskoho Fondu Osvity "Turynskyy protses 2016. Ukrayina. Rehionalnyy riven" / Ministerstvo osvity i nauky Ukrayiny, Yevropeyskyy Fond Osvity, – K. : "Vik prynt", 2016.

Надійшла до редколегії 05.02.18

T. Stoychyk, PhD (Pedagogical Sciences),
Kryvyi Righ Professional Mining and Technological Lyceum, Kryvyi Righ, Ukraine

STANDARDIZATION IN THE SYSTEM OF VOCATIONAL EDUCATION AND TRAINING

The question of standardization of education as a component of determining the level of its quality is considered on the basis of regulation mechanisms and evaluative technologies – state attestation and accreditation of educational institutions.

The attempt to streamline the conceptual apparatus of the current legislation in the field of vocational education in accordance with the requirements of modernity in particular includes the terms "standard", "state social standards", "standard of education", "state standard of vocational (vocational) education", "service of education"; certain objects of standardization (the content of vocational education and its formation system); forms and periodicity of checking the level of knowledge, skills and professional qualifications of students, students of vocational education institutions; means of qualification certification of graduates; educational and planning documentation.

It is emphasized the importance of introducing into the system of vocational education such concepts as "state standard" and "professional standard".

The author's vision of improvement of the current legislation is proposed by specifying the tasks of professional education in the light of the draft Law of Ukraine "About vocational education"; directing efforts to systematically support the image of an educational institution, ensuring high results of doing, adherence to the requirements of the implementation of the state plan and the placement of graduates; development of the state standards of vocational education for each working profession on the basis of a competent approach.

It is determined that other components of educational activity – management, financial-economic and commercial-production – need to be standardized.

The ways of further improvement of the professional world system are proposed: approximation of the content of the state standards of the VET to the requirements of employers, dynamic response to socio-demographic challenges, work on increasing the prestige of the workers' professions, licensing of workers' professions and certification of UPTC.

Keywords: quality of education, quality level, standard, standardization of education, vocational education.

УДК 377 <https://doi.org/10.17721/2415-3699.2018.7.19>

I. Тарасюк, викладач вищої категорії
Львівський державний коледж харчової і переробної промисловості
Національного університету харчових технологій, Львів

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПІДГОТОВКИ ФАХІВЦІВ ХАРЧОВОЇ І ПЕРЕРОБНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ У ЗАКЛАДАХ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТОЛІТТЯ)

Присвячено розгляду етапів розвитку підготовки фахівців харчової та переробної промисловості у професійних закладах освіти другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Аналіз літератури дозволяє хронологічно виділити п'ять періодів, виявивши історичні особливості кожного з них. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що незважаючи на наявність даних історіографічних джерел, проблема підготовки фахівців харчової та переробної промисловості у професійних закладах освіти західних областей України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. потребує цілеспрямованого комплексного вивчення.

Ключові слова: заклад професійної освіти, професійне навчання, харчова і переробна промисловість, фахівець харчової та переробної промисловості.

Постановка проблеми. Харчова і переробна промисловість завжди була одним із важливих об'єктів пильного дослідження учених. Предметом дослідження були різні аспекти розвитку харчової і переробної промисловості. Особлива увага приділялася явищам соціально-економічного життя другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Вивчалися різноманітні аспекти: розвиток різних галузей промисловості та формування робітничого класу, система управління промисловістю, внутрішня і зовнішня торгівля, транспортне забезпечення промислового розвитку.

Виробництво продуктів харчування, тобто їх масове виготовлення (промисловість) займає вагомий нішу в сучасній життєдіяльності людини. В своєму розвитку харчова промисловість завдячує професійній освіті, яка забезпечує підготовку майбутніх досвідчених професійних кадрів.

У сучасних умовах трансформації економічної структури народного господарства України, у тому числі й харчової і переробної промисловості, важливим є звернення до історичного досвіду підготовки фахівців для цієї галузі у західних областях України в другій половині ХХ –

на початку XXI ст. Дане дослідження також зумовлено тим, що на сьогодні немає єдиної узагальнюючої праці, яка б розкривала етапи підготовки даних фахівців зазначеного періоду. Наступним, важливим моментом, який визначає необхідність вивчення даної проблеми, є той факт, що з розвитком харчової промисловості в зазначений період постала проблема у кваліфікованих спеціалістах, дефіцит на які в дореволюційний період був значним. Обмежена кількість закладів професійно-технічної підготовки фахівців середньої ланки перешкоджала розвитку промисловості. У зв'язку з цим передові представники вітчизняної науково-технічної інтелігенції почали вживати заходів щодо створення професійно-технічних навчальних закладів, тим самим частково ліквідуючи їх недостатню кількість.

У дослідженнях вчених порушувались і аналізувались різні аспекти становлення та інтенсифікації харчової промисловості, її підгалузей в різні періоди часу, а також пропонувались теоретичні і практичні рекомендації щодо підготовки кваліфікованих робітників, для піднесення рівня господарювання у цій провідній галузі господарського комплексу нашої країни.

Разом з тим, незважаючи на інтерес науковців до питання розвитку харчової і переробної промисловості та підготовки майбутніх фахівців теоретичні та методологічні розробки в цій сфері присвячені лише окремим аспектам досліджуваної проблеми. Відсутнє комплексне дослідження періодів підготовки фахівців для харчової і переробної промисловості на Західній Україні в другій половині XX – на початку XXI-го століття. Саме це і визначає актуальність здійснення даного дослідження.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз теоретичних джерел і практичного стану проблеми підготовки фахівців харчової і переробної промисловості; розроблення періодизації розвитку професійної підготовки майбутніх фахівців харчової і переробної промисловості у закладах професійної освіти західних областей України в другій половині XX – на початку XXI-го століття.

Аналіз останніх досліджень та публікацій: Окремі проблеми розвитку та методики підготовки майбутніх фахівців харчової промисловості отримали висвітлення у працях вітчизняних та зарубіжних науковців, зокрема І. Блажа, В. Бойка, П. Борщевського, Д. Гака, А. Гончара, С. Дусановського, А. Заїнчковського, В. Комарова, Д. Лишецького, М. Ліпатова, В. Лобаса, Ю. Лебединського, Т. Мостенської, О. Онищенко, Б. Панасюка, П. Саблука, І. Сингаївського, В. Слюсаря, В. Трегобчука, Л. Чернюк та ін.

У дослідженнях науковців порушувались і аналізувались різні аспекти становлення та інтенсифікації розвитку харчової промисловості та її галузей в різні періоди часу, а також пропонувались теоретичні і практичні рекомендації щодо методики професійної підготовки кваліфікованих робітників, для піднесення рівня господарювання у цій провідній галузі господарського комплексу нашої країни.

Дослідження освіти в Україні, аналіз підготовки кадрів для харчової промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. належить до недостатньо досліджених напрямків в історії. Сьогодні освітня галузь перебуває в процесі глибокого реформування. Оптимізація і успішна реалізація цього процесу не можлива без звернення до спадщини професійної освіти, яка дасть можливість крізь призму досвіду минулого вирішити багато освітянських сучасних проблем.

Особливості діяльності професійних закладів освіти потребують глибокого вивчення. До питання розвитку

професійної освіти дослідники частково зверталися. Однак, сьогодні залишається недостатньо дослідженими питання створення та діяльності професійних закладів освіти, які готували кадри для харчової промисловості. Зазначена проблема була об'єктом наукового дослідження у різні історичні періоди: імперський – В. Іконніков, В. Ландо, М. Цехановський, К. Воблий, М. Домонтович; радянський – І. Бровер, Т. Демченко, В. Кізченко, І. Каменецька; сучасний – Т. Лазанська, В. Решетняк, О. Пилипчук, Б. Степанович.

Актуальними науковим завданням залишається розгляд та подальше удосконалення різноманітних історичних питань функціонування професійних закладів освіти, що готували кваліфікованих фахівців для харчової промисловості, які не розглядалися повноцінно попередніми науковцями.

Даною проблемою займалися такі дослідники, як Т. Николаєва, С. Ховрич [20], Н. Шип [21] та інші. Проте увага цих дослідників сконцентрована лише на окремих аспектах цієї проблематики. Так, об'єктом дослідження Т. Николаєвої є підприємці України, їх представницькі й професійні об'єднання, які брали активну участь у розбудові освітньо-культурної сфери життя суспільства. Дослідження С. Ховрича присвячені узагальненню досвіду підготовки інженерних кадрів Наддніпрянської України. Показано всю складність і суперечливість процесу підготовки інженерних кадрів у технічних навчальних закладах, їхні недоліки та досягнення.

У монографії Н. Шип "Интеллигенция на Украине (XIX в.)" [21] автор на основі аналізу публікацій, архівного матеріалу і мемуарної літератури досліджує професійний склад, суспільно-політичну діяльність інтелігенції на Україні. Висвітлює її роль в розвитку науки, культури і національної свідомості українського народу. Проте на сьогоднішній день залишається ще багато аспектів, які потрібно вивчити. Розвиток ринкових відносин в країні створював об'єктивні передумови зростанню освіти. Промисловість відчувала потребу в освічених робітниках, техніках, спеціалістах різних галузей. Інтереси промислового розвитку вимагали розповсюдження природничих та технічних знань, змін у постановці середньої освіти як основи для підготовки кадрів, які б могли забезпечити справу технічного та економічного прогресу. Разом із кількісним збільшенням кваліфікованих кадрів на промислових підприємствах України зростала згуртованість і свідомість робітників [9, с. 28–29].

В монографії М. Москалюка "Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XIX ст." [10] автор показує розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, роль українських губерній в сільськогосподарському виробництві Російської імперії. У роботі проаналізовано становище та динаміку розвитку промисловості, капіталізацію і політику держави в контексті промислового розвитку, показано збут промислової продукції та стан матеріально-технічної бази промисловості. Концептуальному осмисленню теми сприяє розгляд проблеми формування буржуазії, технічної інтелігенції і робітників промисловості в умовах ринку. У другій монографії М. Москалюка "Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX на початку XX століття" [110] розкрито особливості розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії, проаналізовано економічну політику царизму, матеріально-технічну базу, показано роль підприємців, технічної інтелігенції і робітників в обробній промисловості, визначено обсяги виробництва та ринки збуту продукції.

Виклад основного матеріалу. У післявоєнні роки в західних областях України відбувалась індустріалізація, на порядку денному було вирішення проблем, в галузі освіти, охорони здоров'я тощо.

Харчова промисловість західних областей представлена в цей період цукровою, м'ясо – переробною, молочною, плодоовочевою, хлібопекарською, борошномельною, кондитерською галузями. Особливо активно розвивалась цукрова промисловість, яка працювала на місцевій сировині.

Індустріалізація в західних областях України у післявоєнний період мала свої особливості. По-перше, тут зафіксовані більш швидкі темпи промислового зростання, ніж в інших регіонах України. По-друге, з'явилися нові галузі промисловості. В регіоні найбільше спостерігалась інтенсифікація виробництва. Про це свідчать такі явища:

- переорієнтація старих галузей промисловості з випуску необробленої сировини на виробництво готової продукції;
- порівняно висока частка підприємств переробної промисловості, в т. ч. наукомістких і високотехнічних виробництв;
- використання новітнього на той час обладнання, передусім вивезеного з Німеччини.

Як наслідок, Західна Україна за короткий час перетворилась з економічно відсталого краю в регіон з сучасною промисловістю.

Історико-педагогічні дослідження, проведені в 90-х роках ХХ ст., дають змогу визначити такі періоди в розвитку системи професійно-технічної освіти в Україні:

- перший період – з 80-х років ХІХ ст. до 1920 року. У цей час було закладено нормативну базу для функціонування системи підготовки робітничих кадрів, масово відкривалися спеціалізовані професійні навчальні заклади, визначалися головні засади їхньої діяльності. Ця система на українських землях, що входили до території Російської Імперії, існувала в незмінному вигляді до 1920р. за винятком тих закладів освіти, діяльність яких було припинено у зв'язку з Першою світовою та громадянськими війнами і господарською розрухою;

- другий період – 1920-1929 рр. У цей час було створено українську освітню систему, складовою частиною якої була система нижчої професійної освіти. Цей період закінчився після уніфікації освітніх систем УСРР та РСФРР;

- третій період – 1929-1940 рр. Підготовка робітничих кадрів була передана господарським наркоматам. Професійно-технічна освіта за радянською моделлю почала формуватися у західних областях;

- четвертий період – 1940-1959 рр. У цей час була створена і функціонувала державна система трудових резервів;

- п'ятий період – 1959-1991 рр. Для підготовки робітничих кадрів було створено мережу професійно-технічних училищ, переважна більшість яких перейшла на підготовку робітників із середньою освітою. Відбувся перехід до єдиних навчальних планів та програм, інтеграція професійно-технічної і народної освіти в єдину систему;

- шостий період – розпочинається з 1991 р., з часу проголошення незалежності України. У цей час тривають пошуки власного шляху розбудови системи професійно-технічної освіти, адаптація її до ринкової економіки, приймається перший в історії України Закон "Про професійно-технічну освіту" (1998р.) [10, с. 12].

У ХІХ ст. природничі та технічні науки розвивалися в рамках університетів Російської імперії. Інша ситуація склалась у напрямках, пов'язаних з розвитком певної галузі промисловості чи народного господарства, які також вимагали наукових розробок і досліджень. Саме це зу-

мовило появу перших в Російській імперії навчальних закладів для харчової промисловості та науково-технічних товариств. У 80-х роках ХІХ ст. харчова промисловість інтенсивно розвивалась. Збільшувалась частка машинної праці, розроблялися перші технологічні лінії, з'явилися нові перспективні галузі. Водночас давалося взнаки загальне промислове відставання Російської імперії – обладнання та технологічні лінії приходять у харчову промисловість із значним запізненням, адже початок промислового перевороту припадає на 30–40 рр. ХІХ ст. [8].

Провідне становище в індустріально розвиненому суспільстві наприкінці ХІХ ст. займав клас підприємців, який постійно впливав на політику уряду. У другій половині ХІХ ст. суспільство, яке вступило у смугу ринкових відносин, відчувало могутній приплив господарської енергії. У результаті цього зростав кількісно і розширювався у соціальному відношенні підприємницький клас суспільства, зокрема – промисловий, який дедалі більше набував всестанового характеру у провідних галузях харчової промисловості.

Нові економічні відносини, ускладнення техніки і виробництва на Полтавщині вимагали розповсюдження освіти, підвищення її рівня. У 1864 р. в Полтавській губернії запроваджено земства, які відігравали значну роль у поширенні народної освіти. Серед багатьох причин, що негативно позначалися на повільному розвитку освіти, і спричинили багато інших негараздів, основною залишалася – бідність сільського населення.

Таким чином, земства, узявши на себе поширення освіти, зіштовхнулися на перших порах із байдужим чи навіть негативним ставленням до неї з боку сільського населення. Причини цього явища, що гальмувало розповсюдження грамотності, а відтак і загального розвитку села, крилися як у не вельми привабливому досвіді земської організації навчання селянських дітей, так і в нерозумінні селянами користі від освіти, вірніше, у невмінні побачити цю користь у перспективі [14, с. 33].

Однак земства відкривали і утримували початкові школи, організували учительські курси тощо. Кількість земських шкіл досить швидкими темпами зростала в усіх повітах губернії. Якщо в 1871 р. їх налічувалося 48, то через чверть століття – уже 736. Розширюється також мережа початкових церковнопарафіяльних шкіл, в яких навчалися діти робітників, селян, міщан, представників інших станів.

Заснування в Україні закладів освіти, орієнтованих на випуск фахівців харчової промисловості, нерозривно пов'язано із розвитком цукрової галузі. Адже від самого початку промислового перевороту на теренах України саме ця галузь була флагманом розвитку харчової промисловості. Уже в середині ХІХ ст. у цукровому виробництві було запроваджено машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку для випарювання і згущення цукробурякового соку. У середньому по Україні кожна цукроваріння щорічно виробляла продукції на суму 22,5 тис. крб. (що значно перевищувало середньорічний виробіток цукру в інших регіонах імперії), а зокрема по Київщині ця цифра становила близько 50 тис. крб. Щодо кількості робітників цукрових заводів, наведемо такі цифри за 1856–1857 рр.: разом по Російській імперії на цукроварнях працювало 72 тис. осіб, з них в Україні 48,4 тис., або 67,2%. У середньому по імперії на одне підприємство припадало 196 робітників, в Україні – 232 робітники [1, с. 203–204].

Оскільки у пореформений період цукрова галузь активно розвивалась власне в Україні, виникла необхідність забезпечення її кваліфікованими робітничими та інженерними кадрами.

У 1884 р. у м. Сміла Черкаської області було відкрито дворічні технічні класи, що започаткувало спеціалізований навчальний заклад для підготовки технологів, хіміків та майстрів цукрового виробництва, еволюційні перетворення якого призвели до створення сучасного Національного університету харчових технологій. Одним з перших кроків, зроблених у цьому напрямі, було заснування з приватної ініціативи графа В. Бобринського Смілянських технічних класів. Результатом цього рішення стало подання від 22 березня 1884 року до попечителя Київського учбового округу про дозвіл на відкриття класів, до якого додавався проект статуту. Після погодження з київським губернатором такий дозвіл було отримано. Циркуляром № 3279 від 16 квітня 1884 року Попечитель Київського учбового округу дозволяв відкриття у м. Смілі двох технічних класів. Почесним попечителем цих класів став граф Володимир Олексійович Бобринський, який також надав значні кошти задля відкриття цих класів. Призначенню графа В. Бобринського передувала ціла паперова колізія, результатом якої стало звернення Міністра народної освіти до імператора Олександра III, з особистої згоди якого граф Бобринський і був призначений опікуном. Таким чином, був започаткований перший в історії Російської імперії технічний навчальний заклад для підготовки техніків-хіміків і майстрів цукрового виробництва [19, арк. 8].

Підготовка фахівців для харчової галузі велася у Харківському технологічному інституті, політехнічних інститутах м. Львова, Києва, сільськогосподарському в Одесі.

На один Харківський технологічний інститут в Україні функціонувало більше 100 цукрових заводів, інтенсивно розвивалася гірничодобувна і металургійна промисловість у Донецькому і Криворізькому басейнах, не міг забезпечити промисловість і сільське господарство спеціалістами. Згодом, Київський біржовий комітет висунув пропозицію створення технічного вузу в Києві. При значній фінансовій підтримці цукрозаводчиків Л. Бродського, М. Терещенка та інших, у Києві відкрився політехнічний інститут з інженерно-будівельним, механічним, хімічним і сільськогосподарським відділеннями.

Таким чином, в історії заснування Харківського технологічного й Київського політехнічного інститутів було багато спільного. Ініціаторами й організаторами їх створення стали найбільш прогресивні діячі науки й освіти. Виникнення цих закладів спричинено динамічним розвитком економіки українських регіонів Російської імперії в другій половині XIX століття і на той час було б неможливим без активної підтримки місцевої громадськості. На відміну від Харкова, де за створення інституту найбільш активно виступила міська дума, у Києві провідну роль відіграли зусилля й фінансова підтримка підприємців-цукрозаводчиків.

Варто відмітити, що з появою комерційних цукрових заводів потреба у досвідчених майстрах повинна б більше загостритися. Зрозуміло, українські цукровари зверталися на Захід у пошуках кваліфікованих робітників для цукрового виробництва [3, с. 239].

Технічна реконструкція цукрової промисловості, поява та поширення акційної форми, виникнення низки вищих спеціальних закладів – усе це сприяло тому, що цукрова промисловість одержала освічених фахівців. Слід сказати, що вихованці Петербурзького технологічного інституту посідали домінуюче місце серед директорів заводів зі спеціальною вищою освітою. Цей інститут відігравав важливу роль у підготовці вищих кадрів для цукробурякової промисловості. Потреба у техніках в цей період становила 60 тис. осіб [2, с.87].

Кваліфіковані спеціалісти цукрової промисловості розуміли важливість цієї проблеми, тому це питання залишалося нерозв'язаним аж до революції 1917 року. Слід відмітити, що при деяких заводах Київської губернії існували школи для неповнолітніх дітей працівників заводів. Лише при тютюнових фабриках таких шкіл не було [11, с.243].

При Балакліївському цукровому заводі графа Бобринського працювали: однокласне училище для дітей заводських робітників та Двокласне училище в селах Костянтинівка і Яблунівка. Усі вони утримувалися на кошти графа Бобринського. Також і при Набутівському цукровому заводі О. Лопухіної-Демидової у м. Корсуні діяла церковно-приходська школа, збудована для дітей майстрів, які працювали на заводі [11, с. 243]. Водночас в Україні існувало декілька приватних сільськогосподарських навчальних закладів, заснованих економічно спроможними підприємцями з підготовки фахівців для власних та інших приватних господарств [13, с. 94].

Професійно-технічна освіта України безпосередньо пов'язана з соціально-економічним розвитком держави. Відштовхуючись від основних етапів розвитку економіки країни, можемо проаналізувати зміни у професійно-технічній освіті. Н. Ничкало зазначає, що "профтехосвіта має розглядатися не тільки як компонент соціальної сфери, а й як галузь, глибоко інтегрована в економіку" [14, с. 735]. Економісти визначають і обґрунтовують такі періоди трансформації економіки України:

- 1991–1994 рр. – лібералізація й обвальне падіння виробництва;
- 1995–1998 рр. – активізація протидії кризовим процесам і уповільнення темпів падіння в економіці;
- з 1999 р. – стабілізація економіки і відновлення темпів її зростання [14].

Аналіз виявлених літературних і архівних джерел дозволив зробити висновок, що професійна підготовка майбутніх фахівців для харчової і переробної промисловості у професійних навчальних закладах України здійснювалася впродовж чотирьох періодів (табл. 1).

Кожен із періодів історії розвитку професійної підготовки майбутніх фахівців харчової і переробної промисловості у професійних навчальних закладах західних областей України складається з напрямків змін, особливості яких охарактеризовані нижче.

Перший період професійної підготовки майбутніх фахівців харчової і переробної промисловості у професійних навчальних закладах західних областей України охоплює 1950–1969 рр.

Насамперед потребують з'ясування передумов розвитку харчової та переробної промисловості в цей період, а отже необхідність підготовки відповідних фахівців.

В цей час була створена і функціонувала державна система трудових резервів (1950–1960 рр.). Створюються перші професійні навчальні заклади по підготовці фахівців для харчової промисловості

В 1951–1955 рр. розвивається нафтова промисловість та Львівсько-Волинський вугільний басейн. Харчова промисловість розвивається, хоча в кінці п'ятирічки загострилася зернова криза.

Професійні навчальні заклади по підготовці фахівців для харчової промисловості продовжують створюватися та здійснювати підготовку майбутніх фахівців.

Основним завданням 1956–1965 рр. для всього СРСР був розвиток хліборобства і тваринництва, дальший прискорений розвиток промисловості, виходить закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям та подальшим розвитком системи народної освіти в СРСР".

Прийнято Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 7 жовтня 1959 року N 1368-р "Щодо поліпшення якості підготовки спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою і підвищення рівня ідейно-виховної роботи серед студентів і учнів", чим встановлено, що на навчання у вузи і технікуми направляються передовики виробництва, найбільш підготовлені і здібні, які мають не менше двох років стажу практичної роботи. Відбір і направлення на навчання здійснюють керівники підпри-

ємств, правління колгоспів і громадські організації. Кандидатури тих, хто направляється на навчання у вузи і технікуми, широко обговорюються в трудових колективах на зборах, виробничих нарадах, засіданнях правління колгоспів, у громадських організаціях і затверджуються трудовими колективами підприємств і колгоспів. Командування робітників, колгоспників і службовців на навчання у вузи і технікуми повинно бути заходом заохочування їх за високі показники виробничої роботи.

Таблиця 1

Періодизація історії розвитку професійної підготовки майбутніх фахівців харчової і переробної промисловості у професійних навчальних закладах західних областей України (друга половина XX – початок XXI ст.)

Період	Етапи
I-й (1950–1969 рр.) 1950 р. – закінчення відбудови зруйнованого війною народного господарства зі підсумками п'ятирічки 1946–1959 рр. 1969 р. – прийняття Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про заходи щодо подальшого поліпшення підготовки кваліфікованих робітників у навчальних закладах системи ПТО"	<i>Перший етап (1950–1960 рр.)</i> Створення державної системи трудових резервів. <i>Другий етап (1960–1969 рр.)</i> Вперше було визначено, що підготовка робітників у ПТУ по найбільш складним професій повинна поєднуватися з отриманням повної середньої освіти.
II-й (1970–1991 рр.) У 70–80-х роках відбувалося активне напрацювання досвіду роботи середніх профтехучилищ, особливо вдосконалення викладання загальноосвітніх предметів. 24.08.1991 р. на позачерговій сесії Верховної ради України прийнято Постанову та Акт проголошення незалежності України.	<i>Третій етап (1970–1980 рр.)</i> Відбувся перехід до єдиних навчальних планів та програм, інтеграція професійно-технічної і народної освіти в єдину систему. <i>Четвертий етап (1980–1991 рр.)</i> Започатковано створення вищих професійних училищ (ВПУ, професійних ліцеїв, коледжів)
III-й (1991–2006 рр.) 23.05.1991р. – прийнято Закон України "Про освіту". 1998 р. – прийнято Закон України "Про професійно-технічну освіту". 30.05.2006 р. Наказ МОН № 419 "Про затвердження Положення про організацію навчально-виробничого процесу у професійно-технічних навчальних закладах". 21.12.2006 р. Ради Міністрів ЄС офіційно надала Україні статус країни з ринковою економікою.	<i>П'ятий етап (1991–1998 рр.)</i> Руйнування планово-командної економіки і перехід до ринкових відносин. Падіння загальних обсягів виробництва в харчовій промисловості України тривало до 1998 року. <i>Шостий етап (1998–2006 рр.)</i> Харчова промисловість стає найважливішою складовою агропромислового комплексу України.
IV-й (2007–2017 рр.) 11.09.2007 р. – прийнято Постанову КМ України № 117 "Про затвердження Державного переліку професій з підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах". 31.05.2017 р.– прийнято Постанову КМ України № 373 "Про затвердження порядку розроблення та затвердження професійних стандартів". 05.09.2017 р. – прийняття Закону України "Про освіту".	<i>Сьомий етап (2007–2010 рр.)</i> Масштаби занепаду вітчизняних галузей харчової промисловості підсилюють глобальну залежність та неспроможність конкурувати на міжнародному ринку продовольства. <i>Восьмий етап (2010–2017 рр.)</i> Створення та впровадження інноваційних технологій професійного навчання фахівців з метою освоєння новітніх професій для харчової та переробної промисловості. Цілеспрямоване управління підготовкою фахових кадрів для харчової промисловості стимулює прогресивний поштовх розвитку ринку праці як на національному, так і на світовому рівнях.

Джерело: розроблено автором на основі [17, с.12; 18, с.492-495].

Згідно Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про заходи щодо подальшого поліпшення підготовки кваліфікованих робітників у навчальних закладах системи ПТО" від 1969 р. усі профтехучилища були перетворені у навчальні заклади із середньою освітою. Розпочався перехід до обов'язкової середньої освіти, яка запроваджувалася не тільки через загальноосвітню школу, а й через середню спеціальну освіту та систему професійно-технічного навчання. У 1969 р. створено Державний комітет професійно-технічної освіти.

Другий період (1970–1991 рр.) характеризується активним напрацюванням досвіду роботи середніх профтехучилищ, особливо вдосконаленням викладання загальноосвітніх предметів.

Переважна більшість професійно-технічних училищ в період 1970–1991 рр. перейшла на підготовку робітників із середньою освітою. Відбувся перехід до єдиних навчальних планів та програм, інтеграція професійно-технічної і народної освіти в єдину систему. 1971 р. прийнято типові Положення про науково-технічну інформацію в системі ПТО. Закон "Про народну освіту" (1973 р.) назвав ПТО основною школою професійного навчання молоді.

В Україні планувалося піднесення продукції сільськогосподарства. На Західній Україні промисловість

мала зростати швидше, ніж на Сході. Розвиток господарства, як і раніше, мав індустріальне спрямування.

У 1984 р., відповідно до "Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи", профтехучилища різних типів реорганізовувалися в єдиний тип навчального закладу, де учні здобували загальну середню освіту і професію.

У 1976–1983 рр. вдосконалення змісту і форм організації навчально-виховного процесу в СПТУ; нормативно-правове забезпечення основних напрямів діяльності СПТУ, зокрема положень про ПТНЗ; прийняття "Положення про майстра виробничого навчання" (1978 р.); визначення порядку навчально-методичного забезпечення ПТНЗ (1977 р.); надання педагогічним радам ПТНЗ права дозволу вступу випускників до денних навчальних закладів (1979 р.); утвердження СПТУ як єдиного типу ПТНЗ (1984 р.); подальше вдосконалення положень: про СПТУ, про виробничу практику; перехід до комп'ютеризації навчального процесу (1985 р.); затвердження підготовки за новим переліком професій (1987 р.); впровадження нових навчальних програм (1988 р.); надання профтехучилищам права здійснювати перепідготовку робітничих кадрів.

У 1980–1991 рр. започатковано створення вищих професійних училищ (ВПУ, професійних ліцеїв, коледжів).

На позачерговій сесії Верховної Ради України 24 серпня 1991 р. прийнято Постанову та Акт проголошення незалежності України, що стало початком наступного періоду розвитку професійних навчальних закладів.

Третій період 1991–2006 рр. розпочинається з прийняття Закону України "Про освіту" (1991р.).

На початку 90-х років ХХ ст. падіння загальних обсягів виробництва в харчовій промисловості України тривало до 1998 року. Відбувається перехід до ринкових відносин, що потребувало певного часу, розрив налагоджених роками економічних зв'язків з іншими соціалістичними країнами, роздержавлення підприємств, диспропорція виробництва, поява великої кількості дрібних підприємств замість великих, гіперінфляція.

Оскільки система професійно-технічної освіти знаходиться в пошуках власного шляху розбудови, приймається перший в історії України Закон "Про професійно-технічну освіту" (1998р.).

Певна стабілізація економіки і вирівнювання розвитку різних галузей виробництва, у тому числі й харчової, починається з 1999 року. Відновлення харчового виробництва відбувалося досить повільно, але неухильно зростало.

Щодо модернізації професійно-технічної освіти за часів незалежності, слід зазначити, що навчальні заклади перетворюються на багатоступеневі та багатопрофільні, оскільки у 1999 р. було прийнято Положення про ступеневу професійно-технічну освіту.

У 2004 р. затверджено Концепцію розвитку професійно-технічної освіти в Україні. Відбуваються зміни в соціально-економічному розвитку (зростання безробіття, зміни форм власності, стрімкий розвиток ринку праці), що вимагало змін у професійно-технічній освіті; забезпечення конкурентоспроможності майбутніх фахівців із високим рівнем освіченості. Потреба та важливість цієї Концепції є новим етапом до "трансформації галузі в систему професійної освіти і навчання".

У Концепції розвитку професійно-технічної освіти в Україні (2004 р.) обґрунтовано положення про систему професійно-технічної освіти як складову системи освіти України. Основний зміст цього документа спрямований на допрофесійну підготовку, професійну підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітників, професійне навчання персоналу на виробництві та навчання безробітних громадян.

30 травня 2006 р. підписано наказ МОН № 419 "Про затвердження Положення про організацію навчально-виробничого процесу у професійно-технічних навчальних закладах".

21 грудня 2006 р. Рада міністрів Європейського Союзу офіційно надала Україні статус країни з ринковою економікою. Проходить адаптація до ринкової економіки. Харчова промисловість стає найважливішою складовою агропромислового комплексу України.

У четвертий період (2007-2017 рр.) харчова промисловість виконувала стабілізуючу роль в умовах економічної кризи, забезпечуючи в середньому позитивне зростання, лібералізація міжнародної торгівлі призвела до того, що імпорт продовольчих товарів і сировини для їх виробництва став для вітчизняних товаровиробників фактором конкуренції на внутрішньому ринку.

З 2007 р. збільшується частка збиткових підприємств в спиртовій, борошномельно-круп'яній, м'ясній, молочній та цукровій галузях. Дисбаланс між темпами власного виробництва і динамікою імпорту продовольчих товарів виробництва загострює ступінь загрози для роботи вітчизняних підприємств, обмежуючи їх можливості збуту

готової продукції, створюючи тим самим бар'єри на шляху структурної перебудови промисловості.

Масштаби занепаду вітчизняних галузей харчової промисловості підсилюють глобальну залежність та неспроможність конкурувати на міжнародному ринку продовольства.

Постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2007 р. № 117 "Про затвердження Державного переліку професій з підготовки кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах" є нормативно-правовим актом про організацію професійно-технічної освіти.

Державний перелік професій з підготовки кваліфікованих робітників містить понад 2500 монопрофесій (професійних назв робіт) відповідно до Класифікатора професій ДК 003:2010. Перелік професій визначає належність робітничих професій до видів економічної діяльності і встановлює діапазон робітничих класифікацій (розрядів, класів, категорій, груп) для первинної професійної підготовки відповідно до атестаційних рівнів навчальних закладів, а також професійно-технічного навчання на виробництві, у сфері послуг. Передбачається можливість підвищення відповідної робітничої кваліфікації та здобуття нової робітничої професії шляхом перепідготовки з технологічно суміжних професій у професійно-технічних навчальних закладах усіх атестаційних рівнів, а також на виробництві, у сфері послуг.

Тим часом підприємства дедалі більше потребують універсальних робітників. Тому підготовка робітників з інтегрованих (укрупнених) професій порівняно з монопрофесіями економічно рентабельніша. Крім того, опанування цих професій дає змогу дістати широкий спектр кваліфікацій, професійних компетентностей і, як наслідок, зростає рівень професійної мобільності та адаптації персоналу підприємств до нових умов діяльності.

В цей період відбувається створення та впровадження інноваційних технологій професійного навчання фахівців з метою освоєння новітніх професій для харчової та переробної промисловості. Цілеспрямоване управління підготовкою фахових кадрів для харчової промисловості стимулює прогресивний поштовх розвитку ринку праці як на національному, так і на світовому рівнях.

З 2016 року відбувається модернізація професійно-технічної освіти, проводиться розробка законопроекту "Про професійну освіту".

Загальні вимоги до процедури розроблення професійних стандартів визначено прийнятою постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2017 р. № 373 "Про затвердження порядку розроблення та затвердження професійних стандартів". Професійні стандарти повинні сприяти покращенню якості кваліфікацій в Україні та наближенню Національної системи кваліфікацій до європейських вимог, удосконаленню освітніх стандартів, приведенню змісту підготовки кадрів у відповідність до потреб роботодавців, підтвердженню результатів професійного неформального навчання, підвищенню якості робочої сили.

Очікуваними результатами прийнятого 05 вересня 2017 р. Закону України "Про освіту" є створення системи освіти нового покоління, що забезпечить умови для здобуття освіти всіма категоріями населення України, ефективною системою забезпечення всебічного розвитку людини та сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу суспільства та особистості.

Висновки. Отже, на розвиток професійної освіти в західних областях України в другій половині ХІХ – початку ХХ століття вплинуло чимало чинників, серед яких виокремимо:

- позитивні процеси в економіці, що викликали підйом виробництва та сприяли зростанню попиту на кваліфіковані робітничі кадри;

- інтеграція професійно-технічної і народної освіти в єдину систему;

- прийняття урядом рішень спрямованих на розвиток системи професійної освіти в країні в цілому та західних областях, зокрема;

- численні ініціативи уряду, органів місцевого самоврядування щодо заснування училищ та технікумів спрямування для підготовки фахівців харчової і переробної промисловості.

Дискусія: Перспектива дослідження полягає у подальшому аналізі форм і методів професійної підготовки фахівців харчової і переробної промисловості у професійних навчальних закладах західних областей України зазначеного періоду та обґрунтуванні можливостей використання ідей передового педагогічного досвіду в умовах модернізації системи професійної освіти України.

Список використаних джерел

1. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму / І. М. Бровер. – М. : Госполітздат, 1931.
2. Воблий К. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості / К. Воблий. – К., 1928. – Т. 1.
3. Воблий К. Г. Опыт истории свёкло-сахарной промышленности СССР. (До освобождения крестьян 1861 г.) / К. Г. Воблий. – М. : Издание правления сахаротреста, 1928. – Т. 1.
4. Економічна енциклопедія : У 3-х т. – К. : Академія, 2000. – Т. 1.
5. Іжевський В. В. Економічна сутність інноваційної діяльності підприємств торгівлі та ресторанного господарства [Електронний ресурс] / В. В. Іжевський. – Режим доступу: <http://intkonf.org/izhevskiy-vv-ekonomichnasut-innovatsiynoi-diyalnosti-pidpriemstv-torgivli-ta-restorannogo-gospodarstva>
6. Каменецкая И. М. Возникновение монополии в свеклосахарной промышленности / И. М. Каменецкая // История СССР. – 1965. – № 6. – С. 110–121.
7. Кізіченко В. І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. / В. І. Кізіченко – К. : Наук. думка, 1972.
8. Ландо В. М. Эпоха возникновения свеклосахарной промышленности в Европе: К 125-летию существования сахарной промышленности / В. М. Ландо – К. : Издание УКР-НИИ сах. пром-ти, 1929.
9. Левицька Н. М. До питання підготовки науковців та кваліфікованих кадрів для харчової промисловості у другій половині XIX – на початку XX ст. / Н. М. Левицька // Нові ідеї в харчовій науці – нові продукти харчової промисловості : міжнародна наукова конференція, присвячена 130-річчю Національного університету харчових технологій, 13–17 жовтня 2014 р. – К. : НУХТ, 2014. – С. 11.
10. Москалюк М. М. Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині XIX – на початку XX ст. [Текст] : [монографія] / М. М. Москалюк. – Т. : [Вид-во Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка], 2007. – 255 с. : табл. – Бібліогр.: с. 229–247.
11. Москалюк М. М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття [Текст] : [монографія] / М. М. Москалюк. – Т. : ТНПУ, 2012. – 299 с.
12. Москалюк М. М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття [Текст] : [монографія] / М. М. Москалюк. – Т. : Рада, 2009. – 336 с.
13. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX століття / О. О. Нестеренко. – К. : Держполітвидав УРСР, 1952.
14. Ничкало Н. Г. Трансформація професійно-технічної освіти України / Н. Г. Ничкало. – К. : Пед. думка, 2008.
15. Николаева Т. М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX століття) / Т. М. Николаева // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 82–96.
16. Ответ Попечителя Киевского Учебного округа на прошение Киевского отделения Русского Императорского технического общества об открытии при двухклассном училище графов Бобринских в местечке Смела двух технических классов // ЦДІАК. – Ф. 707 – Оп. 227. – Спр. 86.
17. Профтехосвіта України: XX століття : Енциклопедичне видання ; за ред. Н. Г. Ничкало. – К. : Вид-во "АртЕк", 2004.

18. Телішук М. М. Історія економіки та економічної думки (у схемах і таблицях): навч. посіб. / М. М. Телішук. – Ірпін. Видавництво Національного університету ДПС України, 2015. – 556 с.

19. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1, оп. 25, спр. 2109, арк. 78.

20. Ховрич С. М. З історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту) / С. М. Ховрич // Український історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 55–65.

21. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / Н. А. Шип ; под ред. В. Г. Сарбея. – К. : Наук. думка, 1991.

References

1. Brover I. M. Ukrayina na perelomi do promyslovoho kapitalizmu / I. M. Brover. – M. : Hospolizdat, 1931.
2. Voblyy K. Narisy z istoriyi rosiysko-ukrayinskoyi tsukro-buryakovoyi promyslovosti / K. Voblyy. – K., 1928. – T. 1.
3. Voblyy K. H. Opyt ystoryi sveklo-sakharnoy promyshlennosti SSSR. (Do osvobozhdeniya krestyan 1861 h.) / K. H. Voblyy. – M. : Yzdanye pravlenyya sakharotresta, 1928. – T. 1.
4. Ekonomichna entsyklopediya : U 3-kh t. – K. : Akademiya, 2000. – T. 1.
5. Izhevskyy V. V. Ekonomichna sutnist innovatsiynoi diyalnosti pidpriyemstv torhivli ta restorannoho gospodarstva [Elektronnyy resurs] / V. V. Izhevskyy. – Rezhym dostupu: <http://intkonf.org/izhevskiy-vv-ekonomichnasut-innovatsiynoi-diyalnosti-pidpriemstv-torgivli-ta-restorannogo-gospodarstva>
6. Kamenetskaya Y. M. Voznyknovenye monopolyy v sveklosa-kharnoy promyshlennosti / Y. M. Kamenetskaya // Istoryya SSSR. – 1965. – № 6. – S. 110–121.
7. Kizichenko V. I. Kulturno-osvitniy riven robitchyoho klasu Ukrayiny naperedodni revolyutsiyi 1905–1907 rr. / V. I. Kizichenko – K. : Nauk. dumka, 1972.
8. Lando V. M. Epokha vozniknovenyya sveklosakharnoy promyshlennosti v Evrope: K 125-letiyu sushchestvovannya sakharnoy promyshlennosti / V. M. Lando – K. : Izdanye UKR-NYY sakh. prom-ty, 1929.
9. Levytska N. M. Do pytannya pidhotovky naukovtsiv ta kvalifikovanykh kadriv dlya kharchovoyi promyslovosti u druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. / N. M. Levytska // Novi ideyi v kharchoviy nauksi – novi produkty kharchoviy promyslovosti : mizhnarodna naukova konferentsiya, prysvyachena 130-richchyu Natsionalnoho universytetu kharchovyykh tekhnolohiy, 13–17 zhovtynya 2014 r. – K. : NUKHT, 2014. – S. 11.
10. Moskaliuk M. M. Zahalnyy narys promyslovoho rozvytku Ukrayiny v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. [Tekst] : [monohrafiya] / M. M. Moskaliuk. – T. : [Vyd-vo Ternop. nats. ped. un-tu im. V. Hnatyuka], 2007. – 255 s.
11. Moskaliuk M. M. Rozvytok obrobnoyi promyslovosti ukrainskykh huberniy Rosiyskoyi imperiyi v druhiy polovyni KHKH – na pochatku KHKH stolittya [Tekst] : [monohrafiya] / M. M. Moskaliuk. – T. : TNPU, 2012. – 299 s.
12. Moskaliuk M. M. Rozvytok pererobnoyi promyslovosti u Naddniptyanskiy Ukraini v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX stolittya [Tekst] : [monohrafiya] / M. M. Moskaliuk. – T. : Rada, 2009. – 336 s.
13. Nesterenko O. O. Rozvytok kapitalistychnoyi promyslovosti i formuvannya proletariatu na Ukraini v kintsi XIX i na pochatku XX stolittya / O. O. Nesterenko. – K. : Derzhpolityvdav URSR, 1952.
14. Nychkalo N. H. Transformatsiya profesiyno-tekhnichnoyi osvity Ukrayiny / N. H. Nychkalo. – K. : Ped. dumka, 2008.
15. Nikolayeva T. M. Rol pidpriyemtsiv Ukrayiny v rozvytku profesiynoyi osvity (ostannya tretyna XIX – pochatok XX stolittya) / T. M. Nikolayeva // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. – 2005. – № 1. – S. 82–96.
16. Otvet Popchytelya Kyevskoho Uchebnogo okruha na proshenye Kyevskoho otdeleniya Russkoho Imperatorskoho tekhnicheskoho obshchestva ob otkrytii pri dvukhklassnom uchylyshche hrafov Bobrynskykh v mestechke Smela dvukh tekhnicheskyykh klassov // TSDIAK. – F. 707 – Op. 227. – Spr. 86.
17. Proftekhsosvita Ukrayiny: XX stolittya : Entsyklopedychnye vydannya ; za red. N. H. Nychkalo. – K. : Vyd-vo "ArtEk", 2004.
18. Telishchuk M. M. Istoryiya ekonomiky ta ekonomichnoyi dumky (u skhemakh i tablytyakh): navch. posib. / M. M. Telishchuk. – Irpin. Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu DPS Ukrayiny, 2015. – 556 s.
19. Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv hromadskykh obyednan Ukrayiny. F. 1, op. 25, spr. 2109, ark. 78.
20. Khovrych S. M. Z istoriyi rozvytku vyshchoyi tekhnichnoyi osvity v Ukrayini naprykintsi XIX – na pochatku XX st. (na materialakh Kyivskoho politekhnichnoho instytutu) / S. M. Khovrych // Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal. – 2007. – № 5. – С. 55–65.
21. Shyp N. A. Intelyhentsiya na Ukraine (XIX v.): istoryko-sotsyolohychniy ocherk / N. A. Shyp ; pod red. V. H. Sarbeya. – K. : Nauk. dumka, 1991.

Надійшла до редколегії 21.02.18